

GELDERSCH LANDSCHAP EN GELDERSCHE KASTEELN

Het cultuurhistorische erfgoed van de Veluwe

HET FRAAIE LANDGOED
ROSENDAEL TE ROZENDAAL

Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen zetten zich al enige tijd in om de Veluwe in beeld te brengen voor daarmee samenhangende toeristische, economische betekenis) spelen zeker ook andere overwegingen een rol. De Veluwe is vooral bekend als een uitgestrekt bos- en natuurgebied, waar heerlijk gewandeld en gefietst kan worden. Minder bekend is de bijzondere aardkundige en cultuurhistorische betekenis van het gebied.

SAMENVATTING

De Veluwe is bijzonder. Of het nu gaat om de aardkundige waarden, de natuurwaarden of de cultuurhistorische waarden, in ieder opzicht is de Veluwe van betekenis, maar de samenhang tussen deze waarden maakt de Veluwe pas echt bijzonder en leidt tot een geheel van meer betekenis dan de som der delen.

Door de lange bewoningsgeschiedenis van de Veluwe en de sporen die daarvan in het geheugen van het landschap zijn vastgelegd is de Veluwe als een geschiedenisboek. Een geschiedenisboek waar je doorheen kunt wandelen en waarin zo'n 300.000 jaar menselijke geschiedenis is opgetekend.

W e durven de stelling aan dat historische en aardkundige waarden van even grote, zo niet van grotere betekenis zijn dan de natuurwaarden.

Zij kunnen overigens niet los van elkaar gezien worden. Het constateren van een bijzondere samenhang tussen geologische waarden, cultuurhistorische waarden en de natuur leidt tot een geheel van meer betekenis dan de som der delen. Om die reden wordt geopteerd voor de werelderfgoedcategorie 'Cultural Landscapes'. Slechts een handjevol van dergelijke bijzondere gebieden mag zich verheugen in deze status van 'mixed sites'.

In deze bijdrage wordt vooral de cultuur-

historische betekenis van de Veluwe belicht waarbij ook wordt ingegaan op de bovengenoemde samenhang. Omdat het echter niet mogelijk is om een compleet beeld te schetsen

Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen hebben al veel natuur- en cultuurparels gered van de ondergang. Als onafhankelijke non-profit organisatie doen zij dat op eigen kracht met steun van ondermeer 43.000 begunstigers.

De organisatie draagt zorg voor behoud, beheer en ontwikkeling van Gelders erfgoed, al meer dan 75 jaar, met een deskundig oog voor het verleden, een realistisch oor voor het heden en een scherpe neus voor de toekomst.

Meer informatie:

www.mooigelderland.nl

De United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)

Opgericht op 16 november 1945 is de UNESCO een gespecialiseerde organisatie¹ van de Verenigde Naties² met als doel het waarborgen van vrede en veiligheid door de samenwerking tussen de verschillende lidstaten op het vlak van onderwijs, wetenschap, cultuur en communicatie. De UNESCO stelt onder andere een Lijst van het Werelderfgoedlijst (World Heritage) op³. Door plaatsing van cultuur- en natuurmonumenten op de Werelderfgoedlijst wordt de 'uitzonderlijke en universele' betekenis van de monumenten erkend.

In 1992 ratificeerde Nederland het Werelderfgoedverdrag van de UNESCO (1972). Vanaf dat moment is Nederland mede verantwoordelijk voor de instandhouding van werelderfgoed van de wereldgemeenschap, in het bijzonder voor wat op zijn grondgebied is gelegen. Voordrachten kunnen door Nederland worden ingediend bij de Commissie voor het Werelderfgoed van de UNESCO. Nederland actualiseert momenteel de Voorlopige (Tentatieve) Lijst van het Werelderfgoed in Nederland.

Om aangewezen te worden als Werelderfgoed moet het object van uitzonderlijke universele waarde zijn en al voldoende beschermd. Aan het beschermingscriterium voldoet de Veluwe.

Unesco legt géén extra regels of beperkingen op aan een Werelderfgoed. Wel kan het – als de unieke status van een werelderfgoed verdwijnt – door de Commissie van de Werelderfgoedlijst worden verwijderd.

¹http://nl.wikipedia.org/wiki/Gespecialiseerde_organisatie_van_de_Verenigde_Naties

²http://nl.wikipedia.org/wiki/Verenigde_Naties

³<http://nl.wikipedia.org/wiki/Werelderfgoedlijst>

wordt in het navolgende een beperkt aantal facetten voor het voetlicht gebracht in het bijzonder de ijzerwinning en de factor water. In de verkenningen naar een mogelijke voordracht als werelderfgoed is overigens een groot aantal aspecten in beeld gebracht en getracht om daarvan de nationale en internationale betekenis aan te geven. De bijgaande tabel geeft hiervan een beknopt overzicht.

Het 'Veluwse Ruhrgebied'

De betekenis van de ijzerwinning op de Veluwe is in brede vakkring voldoende bekend. In de ijzertijd vormde ijzeroer de grondstof voor de ijzerproductie en later, in de vroege Middeleeuwen waren het vooral de klapperstenen die het toenmalige Veluwse Ruhrgebied tot ontwikkeling hebben gebracht. Ijzeroer ontstaat op plaatsen waar ijzerrijk grondwater vanuit hooggelegen gebieden uit de grond kwelt. Zonder stuwwal geen kwel en zonder kwel geen ijzeroer. Ook voor de klapperstenen geldt iets dergelijks. Ijzerafzetting rond leemkernen zijn gevormd vóór de voorlaatste ijstijd in het Rivierengebied en door stuwwalvorming in het Veluwemassief opgehoopt. Kortom zonder ijstijden geen ijzerindustrie. Als men vervolgens bedenkt dat de Saalien stuwwallen van de Veluwe tot de meest bijzonder stuwwalcomplexen ter wereld gerekend mag worden, wordt duidelijk dat hier sprake is van een bijzondere samenhang tussen het aardkundige en culturele erfgoed. En het gaat verder.

Voor de productie van ijzer zijn hogere temperaturen nodig dan met stoken van hout kan worden gerealiseerd. Houtskool bracht de oplossing. Voor de productie daarvan is zeer veel bos gekapt, hetgeen ontegenzeggelijk geleid heeft tot het ontstaan van heidevelden en zandverstuivingen. Landschappen die nu zeer gewaardeerd worden, niet alleen vanuit de belevingswaarde maar zeker ook vanwege de natuurwaarden. De bijzondere biodiversiteit van heide en zandverstuivingen is reden geweest om de Veluwe in het kader van de vogel- en habitatrichtlijn aan te wijzen als Europees Natura 2000-gebied.

Water en waterkracht

Een tweede voorbeeld van samenhang tussen bodem, natuur en cultuur vormen de beken en sprengbeken rondom de Veluwe, waarvan de betekenis op een bijzonder fraaie wijze in beeld is gebracht in het recent verschenen boek 'Veluwse beken en sprengen' (uitgave Matrijs). Sprengbeken worden buiten de Veluwe niet aangetroffen en zijn uniek in de wereld. Ook hierbij geldt dat de waarde ervan

Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen trekken het voorbereidings- en netwerkproces van de Veluwe als Werelderfgoed en hopen hiermee plaatsing op de Voorlopige (Tentatieve) Lijst te bewerkstelligen. Wereldwijd zijn er 851 erfgoederen (zgn. sites) geplaatst op de Werelderfgoedlijst: 660 cultural sites, 166 natural sites en 25 mixed sites. Nederland ondersteunt het beleid van UNESCO om terughoudend te zijn met voordrachten ten gunste van voordrachten uit-niet westerse landen. De huidige Nederlandse Werelderfgoederen zijn alle cultural sites. Natuurgebieden van 'outstanding universal value' komen in het dichtbevolkte Nederland nauwelijks voor. Het aantal mixed sites (cultuurlandschappen) bedraagt slechts 3% van het totaal aantal sites. En op deze laatste - ondergevalueerde - categorie wordt ingezet met De Veluwe. De Veluwe is - naast de Waddenzee - een gebied van formaat, het oudste industriegebied van Nederland, dat zich kenmerkt door ijzer en waterkracht.

Een voorbeeld van cultuur-historisch erfgoed bij uitstek

Radiozendstation Kootwijk, ook wel 'de kathedraal' genoemd, kwam in 1918-'23 tot stand voor de radio- en telegraafverbinding met Nederlands-Indië. Het was het eerste eigen Nederlandse zendstation. Voor de zandverstuiving van Kootwijk werd gekozen omdat deze een relatief storingsvrije omgeving had en al eigendom was van de overheid (Staatsbosbeheer).

De architect Julius Maria Luthmann (1890-1973) liet zich voor zijn expressionistische ontwerp inspireren door kathedralen en Egyptische bouwkunst. Vanuit de lucht ziet het gebouw er uit als een sfinx in de woestijn. Luthmann verklaarde zelf dat hij dit imposante en mysterieuze karakter had toegepast om het gebouw niet alleen een doelmatig omhulsel voor de zenders te laten zijn, maar ook een monument voor de nieuwe, raadselachtige radiotechniek.

RECONSTRUCTIE VAN EEN CELTIC FIELD-COMPLEX
UIT DE IJZERTIJD OP HET WEKEROMSE ZAND

WATERRAD BIJ KASTEEL STAVERDEN IN DE GEMEENTE ERMELO

niet op zich staat. Zonder stuwwal en de daarin opgeslagen watervoorraad zou het verschijnsel sprengebeek ondenkbaar zijn. Ook voor de vele landgoederen op of direct rond de Veluwe speelt water een cruciale rol. In veel gevallen is de ligging van landgoederen ingegeven door de aanwezigheid van water in de vorm van bronnen en al dan niet opgeleide beken en sprengebeken. Denk aan: drinkwater, ijs en verfraaiing in de vorm van grachten, vijvers en fonteinen, door water verlevendigde tuinornamenten en folly's en de aan water ontleende macht via zegenschap over allerlei typen watermolens. Vaak is op een bijzondere en ingenieuze wijze gebruik gemaakt van het reliëf en de hydrologische gesteldheid van de Veluwe. Mooie voorbeelden hiervan zijn de landgoederen die aan de zorg van Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen zijn toevertrouwd zoals Rosendael, Cannenburch, Staverden, Warnsborn, Lichtenbeek, Laag Oorsprong, Zwaluwenburg, Schouwenburg en Hoekelum. Maar zeker ook Het Loo en particuliere landgoederen zoals Middachten, Biljoen en Ter Horst.

Beleving van het culturele erfgoed

Dankzij de lange bewoningsgeschiedenis van de Veluwe en het voortdurend benutten van de natuurlijke hulpbronnen zoals ijzer en het stromende water is er een rijk cultuurlandschap ontstaan dat niet door iedereen als zodanig wordt herkend of gewaardeerd. Er zijn nog veel kansen om het culturele erfgoed beter zichtbaar en toegankelijk te maken: in bezoekerscentra, Veluwetransferia, in publicaties en bovenal buiten. Een goed initiatief in dit verband is het voorstellen van Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen om samen met o.a. de Stichting tot Behoud van de Veluwse Sprengen en Beken op de Cannenburch een publiekspresentatie te realiseren over het

thema water op en rond de Veluwe. Het bijzondere bekendstelsel bij de Cannenburch zal hierbij worden benut. Dit voorstellen wordt verder uitgewerkt in het kader van de restauratie van het park van de

Cannenburch, waarvoor het VSB fonds onlangs in het kader van de tenderregeling Groenmonumenten een bijdrage heeft toegekend van ruim € 1,3 miljoen.

PALEIS HET LOO PHOTO HOLLAND, APELDOORN

Verder onderzoek

Nieuwe onderzoeks- en inventarisatietechnieken hebben de afgelopen jaren verrassend veel informatie opgeleverd. Een goed voorbeeld zijn de Celtic Field-complexen. Naast de al vanouds bekende complexen bij Wekerom en Vaassen, heeft het AHN (Algemeen Hoogtebestand Nederland) door radar-metingen vele nieuwe celtic field-complexen opgeleverd, onder andere bij de Sysselt en in bosgebieden op de noordelijke Veluwe. Zo veel dat inmiddels de vraag gesteld mag worden of deze Celtic Fields overal beschermd en behouden dienen te worden.

Hier missen wij een goed waardestellend kader waar het gaat om cultuurhistorische elementen en structuren in het buitengebied. Zeldzaamheid, gaafheid en kenmerkendheid zijn voor de hand liggende criteria die alleen dan goed gehanteerd kunnen worden indien er in voldoende mate een min of meer compleet beeld is gegenereerd van het voorkomen van die elementen. Van archeologische objecten en cultuurhistorische elementen is dit bepaald niet het geval.

Zo zijn Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen de afgelopen jaren met een onderzoeksprogramma gestart om een beeld te krijgen van cultuurhistorische objecten in haar terreinen. Op grond van onderzoek in de terreinen bij Oosterbeek en Arnhem (Warnsborn, Mariëndaal, Lichtenbeek, Duno, Hoog en Laag Oorsprong) is ondertussen een zeer groot aantal houtwallen, greppels, enkwallen, grind- en ijerkuilen, kerkpaden, grensbomen, grenspalen, karrensporen, landweren etc. in kaart gebracht. Naar schatting herbergen de terreinen van Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen zo'n 10.000 van dergelijke objecten, dus ruim 1 per ha.

De conclusie lijkt daarmee gerechtvaardigd dat de Veluwe een ware schatkamer is met sporen en overblijfselen van de bewoningsgeschiedenis. Deels zijn deze zichtbaar en prachtig bewaard gebleven zoals de landgoederen en buitenplaatsen of in het bodemarchief opgeborgen. Dat er op de Veluwe nog zoveel bewaard is gebleven, is zeker te danken aan de grote betekenis voor natuur en landschap die aan dit gebied is toegekend. Waarden die door terreinbeherende organisaties zoals Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen, Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer, maar zeker ook door particulieren waaronder het Kroondomein, Nationaal Park de Hoge Veluwe en vele

particuliere landgoedeigenaren zijn gekoesterd en behoed voor allerlei ongewenste planologische ontwikkelingen. Waarden die mede hebben geleid tot instelling van het Nationaal Landschap Veluwe.

Dit betekent echter niet dat deze elementen alle gevallen veilig zijn. Niet altijd wordt de betekenis onderkend en worden bij het terreinbeheer de juiste afwegingen gemaakt, waardoor het kan voorkomen dat door het

uitslepen van hout of door intensieve betreding door grote grazers, archeologische en cultuurhistorische sporen vervagen. Ook voor het beheer is een degelijk waardestellend kader daarom niet zonder betekenis.

Geschiedenisboek

Door de lange bewoningsgeschiedenis van de Veluwe en de sporen die daarvan in het geheugen van het landschap zijn vastgelegd kan de Veluwe gezien worden als een

Twee voorbeelden van cultuurlandschappen Blaenavon: van verlaten mijnstadje tot een levendige leef- en werkomgeving.

Blaenavon in Zuid-Wales was ooit speerpunt van de industriële revolutie. Twee eeuwen lang draaide hier alles om kolen en ijzer. Daarna trad verval in. Het pure karakter van een vroeg industrieland-schap is echter behouden gebleven. Hieraan heeft Blaenavon zijn erkenning in 2000 als Werelderfgoed te danken. Men heeft het verleden weer tot leven gewekt. Een bezoek kan gebracht worden aan de mijn Big Pit. Voormalige mijnwerkers leiden de bezoekers rond. Met een liftkooi kan tot 90 meter diepte worden gegaan. Bovengronds kan men kennis maken met de infrastructuur van het mijnstadje. De imposante overblijfselen van de ijzersmelterij van Blaenavon maken het tot een van de best bewaard gebleven exemplaren.

Zuid-Öland

Het agrarische landschap van Zuid-Öland in Zweden is sinds 2000 opgenomen in de lijst van monumenten op de Werelderfgoedlijst van UNESCO. Het eiland Öland is het op drie na grootste eiland in de Oostzee. Het zuidelijke deel beslaat een derde van het eiland en wordt overheerst door een groot kalkstenen plateau. De bewoning heeft zich aangepast aan de fysische beperkingen van dit eiland. Hierdoor is het landschap uniek met vele sporen uit de prehistorie, de steentijd, de brons en ijzertijd. De kalksteen van het eiland is gebruikt bij de bouw van de huizen en de typische windmolens op het eiland. Het landschap bestaat voor de helft uit heide (vegetatie), heide met een dunne laag aarde en kent een unieke flora. De vlakke aan de kust gelegen weiden zijn aantrekkelijk voor vogels.

geschiedenisboek. Een geschiedenisboek waar je doorheen kunt wandelen en waarin zo'n 300.000 jaar menselijke geschiedenis is opgetekend.

Van dat geschiedenisboek is inmiddels een aantal hoofdstukken geschreven. De omvang van die hoofdstukken en de gedetailleerdheid verschillen echter sterk en alleen de meest recente eeuwen zijn het meest volledig in beeld gebracht. Het is tijd voor een breed, multidisciplinair onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van de Veluwe. Voor de beleving van de Veluwe door de in toenemende mate in cultuur geïnteresseerde binnen- en buitenlandse bezoeker, maar ook voor het maken van verantwoorde keuzen in het beheer, verdient de Veluwe een standaardwerk op dit gebied. Het Drentse Esdorpenlandschap, geschreven door Theo Spek mag in dit verband een inspirerend voorbeeld heten. Het initiatief van Hazenberg Archeologie voor een dergelijke brede studie – gepresenteerd tijdens het congres *Archeologie van de Veluwe* op 20 juni jl. – verdient ook brede steun.

Tot slot: of het nu gaat om de aardkundige waarden, de natuur of cultuurhistorische waarden, in ieder opzicht is de Veluwe van betekenis, maar de samenhang tussen deze waarden maakt de Veluwe pas echt bijzonder.

Werelderfgoederen in Nederland

- Schokland en omgeving, 1995
- de Stelling van Amsterdam, 1996
- Molencomplex Kinderdijk-Elshout, 1997
- Ir. D.F. Woudagemaal te Lemmer, 1998
- Droogmakerij De Beemster, 1999
- Rietveld-Schröderhuis te Utrecht, 2000

Meer informatie:
www.werelderfgoed.nl
www.unesco.org/whc

In voorbereiding zijnde nominaties:

- de 17-de eeuwse grachtengordel van Amsterdam binnen de Singelgracht;
  - Van Nellefabriek;
  - Nieuwe Hollandse Waterlinie (als uitbreiding op de Stelling van Amsterdam).
- En de Waddenzee dingt mee voor nominatie.

DE VELUWE: CULTUURHISTORISCHE WAARDEN

NB = Nationaal belang
IB = Internationaal belang

Prehistorische grafheuvels, archeologie. Grote concentratie; belangstelling van koningin Wilhelmina voor grafheuvels; Holwerda's opgravingen op Kroon-domeinen; burgemeester Nairac Barneveld

Ermelo: enige Romeinse marskamp van Nederland. Eén van de hoogste concentraties in Europa; bijzonder als aan de stuwval gebonden locaties

Celtic Fields en urnenvelden
NB Grootste Celtic Field complexen; resten van urnenvelden.
IB Onderdeel van de grootste Celtic Field-complexen van Europa.

Vroegmiddeleeuwse ijzerindustrie
NB Unieke resten van een grootschalige ijzerwinning op basis van klapperstenen.
IB Uniek, ook belangrijk als enig bewijs van grootschalige organisatie uit het Vroeg-ME in West-Europa.

Middeleeuwse walburgen
NB Twee walburgen, als onderdeel van de geschiedenis van de vroege ijzerindustrie.
IB Als onderdeel van de geschiedenis van de vroege ijzerindustrie.

Oude wegen
NB Veel sporen van allerlei soorten wegen: prehistorische wegen, Hanze-, Hessen en Koningswegen; Zuiderzeeweg.
IB Sporen van internationale handelsroutes.

Esdorpenlandschap (*essen, resten van (wild)wallen, oude boerderijen en schaapskooien*)
NB Veel resten, maar er is geen goed overzicht van de waarden. De Veluwse essen zijn een eigen type.
IB De essen hebben internationale betekenis als Veluwse type.

Kastelen
NB Restanten van het middeleeuwse netwerk van kastelen langs de voet van het Veluwe Massief.

Bossen
NB Grootste bosgebied van ons land. Oude boskernen en malenbossen. Sporen van

vroeger hakhoutbeheer.
IB Oude boskernen, malebossen en sporen van vroeger hakhoutbeheer.

Heidevelden
NB Grootste oppervlakte in Nederland.
IB Natuurrijk cultuurlandschap van Europese betekenis (Natura 2000).

Veluws heideschaap en geit en Veluwse hoenderrassen, heidekoeien
NB Veluwse schaaap en geit grootste populatie op de Veluwe
IB Deze oude rassen hebben ook genetisch een Europees belang.

Sprengenkben en restanten watermolens, kanalisering
NB De Veluwe vormde het belangrijkste watermolenlandschap van ons land. Van de Nederlandse sprengenkben ligt het overgrote deel (90%) op de Veluwe. Van de molens is weinig over, maar de sprengenkben zijn nog voor een belangrijk deel bewaard gebleven.

Apeldoorns kanaal (1829) met drietrapssluis bij Dieren
NB Eén van de Europese watermolenlandschappen in samenhang met papierfabricage.
IB In samenhang met sprengenkben en stuwvalmassief uniek.

Buitenplaatsen
NB Buitenplaatsen en tuinen van nationaal belang: het Loo, Rosendael, Middachten, Biljoen, voormalig Hof te Dieren.
IB Van internationaal belang zijn Het Loo mooiste voorbeeld van een 17de eeuwse geometrische Baroktuin, Rosendael had waterwerken van internationale allure (17de en 18de eeuw) en nog steeds de grootste schelpengalerij in NW-Europa; Biljoen met stucdecoraties; de Cannenburch, met Zuid-Nederlandse invloed op 18de-eeuwse interieurdecoratie en als vroeger voorbeeld van de landschapstijl, Doorwerth met internationaal bekende bewoners: gravin de la Tremouille en Charlotte Sophie Bentinck.

NP Hoge Veluwe en St. Hubertusslot
en de kunstcollectie Kröller-Müller.

Landbouw- en veeteeltverbeteringen

Tabaksteelt Gelderse Vallei

Proefboerderijen en modelboerderijen:

Wageningen, zuivelinrichting Renkum,
Staverden.

A. Vogeltuinen Elburg

Barneveldse kippen

JACHT

– Jachtgebied koning-stadhouder Willem III
(Doorwerth, Rosendaal, Hof te Dieren, Loo).

– Prins Hendrik: introductie buitenlandse
rassen; Aardhuis.

– Nederlands Jachtmuseum

INDUSTRIALISATIE

– AKU, ENKA, AKZO, Parenco

STEDENBOUW EN (SUB)URBANISATIE

– Elburg: vestingstad met regelmatig
stratenplan.

– Fabrieksdorp Heveadorp
als voorbeeld van tuindorp.

NB Voorbeeld van vroege suburbanisatie op
de Zuidelijke Veluwezoom; door terugkeer
van koloniale ontstane villawijken en
-dorpen: Oosterbeek, Velp, omgeving
Zutphen, omgeving Harderwijk.

IB Elburg in Europese ontwikkeling
vestingsteden. Heveadorp past in
internationale ontwikkeling 'cottagestijl'.

SANATORIA, PSYCHIATRISCHE INRICHTINGEN EN GEHANDICAPTENZORG

Een van de belangrijkste Nederlandse
gebieden waar sanatoria werden gesticht.
Psychiatrische inrichtingen omgeving
Ermelo 'Het Dorp' bij Arnhem.

WETENSCHAP

– Universiteit Harderwijk

– Wageningen universiteit

– Radio Kootwijk

NB Bijzondere Amsterdamse school-
architectuur, eerste Nederlandse
Wereldzendstation en symbool voor
het wereldwijde handelsnetwerk.

IB Belangrijke rol in pioniersfase
radiotelegrafie.

– Schildersdorpen

NB Nederlandse schildersdorpen:

Oosterbeek, Elspeet/Nunspeet, Hattem en
Spakenburg/Bunschoten. Oosterbeek is
het oudste schildersdorp en heeft belangrijke
bijdragen aan de ontwikkeling van de
Haagse School, Hattem aan de
Verkade-albums.

IB Europees netwerk van schildersdorpen,
Oosterbeek als voorloper op de Haagse
School en de recente Europesemaster-
classes waarin het landschap een
belangrijke rol heeft.

RECREATIE

Sinds de opkomst van de recreatie aan het
begin van de 19e eeuw is de Veluwe van
nationaal recreatief belang als groot
aaneengesloten bos-heide en stuifzand-
complex en staat het na kust- en duin
op de tweede plaats.

– Monument de Posbank

OPKOMST HOTELS

– Dierentuinen: Burgers dierenpark als
vroeg voorbeeld van ontwikkeling
dierentuinen in Nederland (1913/1923).

– Concentratie van dierentuinen:
Burgers Dierenpark, Ouwehand's
Dierenpark en Dolfinarium Harderwijk.

– Julianatoren Apeldoorn

– Burgers dierenpark met Eco-displays

NATUURBEHEER

NB Oudste Nationale Parken zijn de
Hoge Veluwe en Veluwezoom.

IB Veluwezoom en Hoge Veluwe
vroeg voorbeelden in internationale
ontwikkeling van Nationale Parken.

MILITAIRE EN KOLONIALE GESCHIEDENIS

– Oefenterreinen, kazernes en musea,
militair vliegveld Terlet: onlangs een
nationaal monument geworden.

– Bronbeek Arnhem

TWEEDE WERELDOORLOG

– Aanslag bij Woeste Hoeve op Rauter

– Oorlogsgeschiedenis Putten (Oldenaller)

– Lunteren als NSB-bolwerk

– Schaffelaarse Joden

– Operatie Market Garden

– Hartenstein en Schoonoord Oosterbeek.

– Kate ter Horst ('engel van Arnhem')

– Bunker Diogenes Schaarsbergen.

– Wapenstilstand Wageningen

– Erebegraafplaatsen Loenen en

– Grebbeberg, oorlogsgraven Oosterbeek

– Bilderberg, vredesconferenties

door Prins Bernhard.

MUSEA

Als onderdeel van de regionale
geschiedenis van Nederland.

– Kröller-Müller museum: kunstcollectie
en beeldentuin, in setting NP Hoge Veluwe.

– Nederlands Openluchtmuseum

NB Oudste openluchtmuseum van
Nederland (1918).

IB Vroeg voorbeeld in ontwikkeling van
openluchtmusea in Europa.

– Zandwinning

Onderdeel zandwinningsgeschiedenis,
zie > aardkunde.

IMMATERIËLE CULTUUR

– 'Bible belt'

– Sagen en legenden Veluwe:

Jaq. Gazebeek, Eelke de Jong. □